

Однос југословенске државе према архивама 1945–1952 – прокламовано и стварно –

АПСТРАКТУМ: *Рад је посвећен анализи развоја архивске делатности у условима конституисања нове, социјалистичке државе, политичког система, друштва и културне политике. Однос државе, односно Комунистичке партије Југославије према архивима, архивској грађи и архивској делатности стављен је у контекст свеукупне политике авнојевске Југославије. Указано је на контрадикторност ситуације у којој су се архиви нашли, разапети између онога што је Партија прокламовала и онога што се радило у пракси. Последица те дихотомије била је небрига и неконтролисано уништавање архивске грађе.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *архив, архивска грађа, архивска делатност, уништавање архивске грађе*

Други светски рат (1939–1945), по људским и материјалним жртвама, најразорнији оружани сукоб у светској историји, био је за народе Југославије истовремено ослободилачки, грађански и револуционарни рат. Из њега је, као потпуни победник, изашла Комунистичка партија Југославије, која је одмах почела да гради земљу на новим основама, на темељима учења марксизма-лењинизма. Променом унутрашњег субјекта суверенитета мењала се не само политичка, већ и друштвена и културна клима. Поред обнове ратом разрушене земље и изградње новог човека – човека социјализма, приступило се и изградњи нове, другачије стварности. Револуционарна власт коренило је раскинула са прошлошћу и културним вредностима „старе Југославије“ – те „версајске творевине“ и „тамнице народа“.

Енглески историчар Едвард Кар је сматрао да је за познавање једног друштва најбољи путоказ упознавање са оним што његова историографија није написала, док српски историчари Ђорђе Станковић и Љубодрог Димић вредност историографије мере и оним што она није проучила.¹ Југословенска историографија је после 1945. године била оптерећена и објективним и

---

¹ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором I*, Београд, 1996, 11.

идеолошким баријерама. Њен развој био је ометан како односом револуционарне власти према архивској грађи и архивској служби (који нису само последица идеолошког слевила, већ и ниске културе и образовања), тако и ригидно схваћеним учењем марксизма-лењинизма о друштвеном развоју. Историографија је била идеолошки обојена, имала је своје пожељне садржаје, који су били интерпретирани на пожељан начин.

Судбину архивске грађе, као и осталог културног блага, одређивала је дихотомија југословенске стварности. Несклад између бирократске свести која је бринула о сваком документу који настаје и револуционарне, конспиративне, која је потирала све што јој се чинило „опасним“, резултирао је небригом о архивској грађи и њеним неконтролисаним уништавањем. „Новој власти била је потребна хартија али и простор у бројним установама, што се најдиректније одражавало на бригу о архивалијама.“² Папир је третиран као „драгоцену сировину за југословенску индустрију хартије“.³ Старе архиве „заузимале“ су простор, па су смештане на неадекватна места, расуте и уништаване. Према речима Љубодрага Димића, уништавање архивске грађе услед немарности, бахатости, незнања, небриге, потцењивања и „бездушност односа“ (последњи опис највише одговара односу државе и друштва према архивалијама), може се поредити са уништавањем грађе које је проузроковао Други светски рат.⁴ Питање реституције архивске грађе коју су однеле немачке окупационе власти током Другог светског рата и однос државе према овом проблему, у чије решавање није уложила довољно напора, нису предмет овог рада.

Однос према архивској грађи у рату и првим данима мира

Бројним прописима, наредбама и законским упутствима, југословенска влада покушала је да заустави тај, по науку, културу и традицију, субверзиван процес и да грађу сачува за практичне државне потребе као и за историографска истраживања.⁵ Почетком 1945. године, Председништво АСНОС-а донело је одлуку о уклањању „остатака фашистичке културе“: књига, слика, споменика, филмова, докумената из свих културних установа, библиотека, музеја и архива. Уклоњени материјал није смео да се уништава без одобрења „стручњака“. Релативизовање појмова фашизам, фашистичка култура, класни непријатељ и буржоаска култура и њихово изједначавање били су погубни за судбину архивске грађе. И данас остаје неразјашњено који су то критеријуми за компетентност лица која су требала да спроведу поменути одлуку и тиме доведу у питање очување културног блага једног

² Љ. Димић, *Неки подаци о уништавању архивске грађе*, Годишњак за друштвену историју, 1/3, Београд 1994, 301.

³ Исто, 301.

⁴ Исто, 303.

⁵ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, Београд, 1996.

народа и потру његову историју и традицију. Судбина архивалија била је само један од примера несклада између стварног и прокламованог.

Средином фебруара 1945, Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) донео је *Одлуку о заштити и чувању културних споменика и старина*, којом је, између осталог, и архивска грађа стављена под заштиту државе. Одлуком је такође предвиђено да се предмети од културно-историјске важности, који су се по био ком основу затекли у приватном власништву, не могу изнети из земље ни на који начин (поклоном, завештањем, заменом, продајом), а управу над предметима преузеће просветне власти појединих федералних јединица. Одлука је обавезала војне штабове НОБ и партизанских одреда Југославије да по уласку у ослобођено место пруже пуну заштиту предметима од културно-уметничке и научне вредности, а надзор и руковање њима поверила је стручним лицима у споразуму са надлежним просветним властима. Један члан Одлуке посвећен је зградама у којима су се налазили уметнички и научни предмети, старине, архиве, библиотеке, музеји и други културни споменици. Тим чланом предвиђено је да те зграде не могу имати друге намене, „осим изузетно у случају неодложне потребе, ове зграде могу се узети за потребе војске“.⁶

Иако је у даљем тексту истакнуто да ће војне власти у споразуму са најближим просветним властима предузети све потребне мере да се предмети који се налазе у зградама потпуно обезбеде, неразумна је одлука револуционарне власти да у јеку завршних ратних операција дозволи војсци да користи просторије у којим су се налазили споменици културе. Ратно искуство и судбина Народне библиотеке и Архива Србије као да нису послужили за наук. Одлука је предвидела и казнене мере за лица која би уништавала државну својину. Последњи члан Одлуке ставио је њено спровођење у надлежност Повереништва просвете Националног комитета ослобођења Југославије, којем би у том задатку помоћ пружиле просветне власти појединих федералних јединица. Поменута Одлука престала је да важи ступањем на снагу *Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије*, који је донело Председништво АВНОЈ-а 6. марта 1945.⁷ Поред тога што је Закон потврдио оно што је прокламовано Одлуком (а то је да се културно-историјски, уметнички и научни споменици стављају под заштиту државе), предвидео је да Врховни институт за заштиту (споменика културе) „одреди границе директно заштићене непокретности“, којој је надлежна земаљска установа за заштиту (споменика културе) признала својство споменика (културе).⁸ Законом је предвиђен

⁶ Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина, Службени гласник, бр. 10, 6. април 1945; В. Бргуљан, *Извори споменика права у Југославији*, Београд 2000, 65–66.

⁷ Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије, *Службени лист ДФ Југославије*, бр. 54/1945; В. Бргуљан, *н. д.*, 67–70.

⁸ Исто, 67

и третман покретних и непокретних споменика културе, односно строго су забрањени сви видови манипулације: отуђивање, залог, одношење у иностранство, без дозволе земаљског завода за заштиту.

Правилник о извршењу Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије дефинисао је „архивалије“ као непокретне, односно покретне, културно-историјске, етнографске и уметничке споменике културе у смислу члана 1 Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије.⁹ Правилником су утврђени органи који ће се старати о извршењу одлуке о заштити и свим мерама и ограничењима који су предвиђени Законом о заштити и уредбама, правилницима, упутствима, наредбама, одлукама, расписима, а органи заштите су контролни и стручни. Контролни органи били су органи локалног нивоа: месни и народни одбори, рејонски народни одбори и окружни народни одбори, а њихове дужности требало је да одреде земаљске власти споразумно са Врховним институтом и Земаљским заводом за заштиту. Стручни органи заштите били су органи настали на савезном нивоу: Врховни институт за заштиту и научно проучавање споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије, заводи за заштиту споменика културе и земаљски заводи за заштиту природњачких реткости и научне установе које су надлежне земаљске и савезне власти, по потреби, требале овластити да се посвете заштити споменика културе. Надлежност ових установа Правилником је утврђивао надлежни министар земаљске владе, односно министар просвете савезне владе, који су били у обавези да у року од три месеца после обнародовања Правилника образују земаљске заводе за заштиту споменика културе. Уколико је образовање ових установа било тренутно немогуће спровести, надлежни министри били су дужни да овласте стручне и научне установе (академије, музеје, институте, универзитет и др.) да привремено врше службу заштите.

Крајем маја 1945, АВНОЈ је донео *Закон о прикупљању, чувању и подели књига и других културно-научних и уметничких предмета*. Поменути закон дао је ингеренције Министарству просвете ДФЈ да врши надзор над архивским предметима који су постали државно власништво. *Закон о потврди и изменама Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије* од 23. јула 1945. са прецишћеним текстом под насловом *Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости*, 8. октобра 1946.¹⁰ Чланом 1 тог закона покретни и непокретни културно-историјски, уметнички и научни споменици стављени су под заштиту државе а њихова научна и естетска вредност проглашена је за општеномодно добро. Остали чланови Закона били су само логи-

⁹ *Правилник о извршењу Закона о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије*, Службени лист ДФЈ, бр. 88/1945; В. Бргуљан, н. д., 71–75.

¹⁰ В. Бргуљан, н. д., 76–80.

чан след онога што је предвиђено 1. чланом а односили су се на већу ангажованост и интервенцију државе у заштити културних добара, како на локалном тако и на савезном нивоу. У основи је то била најзначајнија разлика између овог закона и нормативних аката донетих у претходном периоду и највећа измена у односу на *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије* од 23. јула 1945. Измењени чланови Закона предвидели су забрану отуђивања, залагања или изношења у иностранство без одобрења надлежног завода за заштиту, право експропријације у циљу научног испитивања и прече куповине у корист државе (односно завода за заштиту или установе коју завод одреди). Прецизиране су околности у којима је држава имала право да интервенише и изврши експропријацију. Уколико сопственик и друга физичка или правна лица проузрокују штету на заштићеном споменику, дужни су да га врате у prvобитно стање или да надокнаде штету. У случају поновљеног прекршаја, судском одлуком без икакве надокнаде власнику се одузима споменик. Свим покретним и непокретним споменицима који су одузети у корист државе, управљаће надлежни завод за заштиту или установа коју завод одреди, а на предлог Комитета за културу и уметност Президијума Народне скупштине ФНРЈ, предмете од опште народне културне вредности може ставити под управу Комитета за културу и уметност, односно установе коју Комитет одреди.¹¹

Архивска грађа и изградња социјализма

Напори које је социјалистичка Југославија улагала (барем у теорији) у заштиту културних добара огледали су се у умножавању правних аката, која су, између осталог, регулисала положај архивских докумената. Систем заштите архивске грађе на локалном нивоу функционисао је према упутствима важећих нормативних аката донетих у циљу заштите архивалија. У периоду 1945–1950. тај систем се односио искључиво на физичку заштиту архивске грађе. Доношењем *Општег закона о државним архивима* 1950. године развија се архивска мрежа и оснивају архивске службе, односно архивска средишта. Закони нису били једини нормативни акти који су одлучивали о судбини архивске грађе. Од изузетног значаја, нарочито за каснији развој локалних архива и архивских средишта, била је *Наредба о привременом обезбеђењу архива* коју је Влада ФНРЈ донела 12. марта 1948. Наредбом је наложен општи попис архивске грађе, бивших државних и самоуправних установа, друштава, удружења и других правних лица, појединаца, архива централних државних надлештава, бановинских, окружних, среских, градских, општинских, судских, школских, архива имовинских, здравствених, школских и црквених општина, земљишних и урбаријалних заједница, архива просветних, научних, културних, музичких, певачких и других умет-

¹¹ Исто, 78–79.

ничких друштава, архива задруга, трговачких и занатских удружења, банака, предузећа, фабрика, архива властелинстава, архива истакнутих личности и др. Сврха пописа била је да прикупља податке о томе где се налази архивска грађа, ко су њени имаоци, колико има архивске грађе, како је смештена и у каквом је стању. Истом наредбом забрањено је свако уништавање, пресељење, отуђење и одабирање архивске грађе без претходног одобрења надлежног архива. У вези са поменутом наредбом Министарство просвете је у споразуму са Државним архивом ФНРЈ основало на територији Србије 16 већих архивских центара: у Београду, Шапцу, Пожаревцу, Крагујевцу, Ужичу, Чачку, Врању, Лесковцу, Прокупљу, Нишу, Пироту, Зајечару, Јагодини, Крушевцу, Новом Пазару и Ваљеву.¹²

Исте године, на основу члана 74 Устава Народне Републике Србије и члана 4 Закона о Президијуму Народне скупштине Народне републике Србије, донет је *Закон о заштити споменика културе и природних реткости*.¹³ Овим законом предвиђени су органи и мере заштите споменика културе, процедурални поступак приликом научног проучавања, истраживања, одржавања и управљања споменицима културе и природним реткостима, накнада штете и одузимање предмета. Он је у великој мери поновио одредбе *Општег закона о заштити споменика културе и природних реткости* (1945). Законом је одређено да Завод за заштиту и научно проучавање природних реткости буде орган који ће вршити заштиту споменика културе на савезном нивоу, док ће ту исту функцију на локалном нивоу, према упутствима министра просвете ФНРЈ, обављати срески, градски односно месни народни одбори. У складу са функцијом, Завод за заштиту и научно проучавање споменика прописивао је мере заштите споменика културе, које су морале бити у складу са Законом и које су одређивале границе директно заштићене покретности и непокретности. Државни органи који приликом спровођења национализације, конфискације или принудног извршења утврде да се међу предметима налазе и предмети који се сврставају међу споменике културе, доставиће списак и опис тих предмета надлежном заводу. У циљу правилне заштите и успешнијег научног испитивања, дозвољена је експропријација покретности и непокретности заштићених Законом по прописима *Основног закона о експропријацији*.

Насупрот законодавству југословенске власти које је, у теорији, требало да штити архивску грађу од пропадања, у пракси се налазио нестручан и неспособан кадар, несвестан културне и научне вредности архивалија. Није само необразовани кадар архивску грађу третирао као безвредни и стари лист хартије. Нова власт, у недостатку хартије и простора, користила је архивску грађу као сировину за индустрију хартије, а „старе архиве“ које су

¹² М. Д. Глушчевић, *55 година историјског архива Ужице 1948/2003*, Ужице 2003.

¹³ В. Бргуљан, н. д., 106; *Закон о заштити споменика културе и природних реткости*, Службени гласник Народне републике Србије, бр. 54/1948.

оцењене бескорисним, смештане су на неадекватна места која нису испуњавала амбијенталне услове (влажни подруми, тавани, шупе, цакови па чак и отворени простор) и излагане неконтролисаним уништавању. Компетитивни дух југословенских народа одразио се, нажалост, и на судбину архивске грађе. Предузеће *Отпад* такмичило се у пребацивању норме приликом доставе вагона архивске грађе фабрикама за прераду хартије.

Ситуација је трагичнија тим пре што су прерадом хартије уништени делови архиве Народне скупштине, Сената, Владе, Министарства исхране, Министарства здравља, Министарства грађевина Краљевине Југославије.¹⁴ Из наведеног је јасно да је мотив уништавања грађе југословенских институција из периода Краљевине био идеолошке а не само практичне природе. У тој стихији страдала је и много старија грађа, конкретно материјал из архиве општине крагујевачке из 1840. године. Страдање није мимоишло ни стару земунску општину, у којој се налазила грађа везана за Први српски устанак и учешће Срба у револуцији 1848. Та грађа дата је за прераду 1947. године. На територији града Београда уништена је грађа која се тичала предратне привредне елите, с којом је револуционарни субјект био у идеолошком сукобу: архиве Српског трговачког удружења, фабрике Владе Илића, фабрике Милана Вапе, Вајфертове пиваре, фабрике Шонда, Смедеревске кредитне банке, Српског бродарског друштва, Занатске коморе, Трговачке омладине итд. У Сомбору су уништене урбаријалне књиге и друга архивска грађа из XVII, XVIII и XIX века. У Зрењанину је уништена архивска грађа из бивше жупанијске зграде, а у Панчеву целокупна историјска архива Окружног суда. Ни Словенију нису мимоишла уништења архивске грађе, али је у тој републици страдала грађа везана за државне железнице, црквену архиву, просветна одељења.¹⁵

Пример предузећа *Галеника* на прави начин осликава одсуство колективне свести о значају архивске грађе, која је за руководство предузећа била само „стара хартија“ која је безразложно заузимала простор. Када се *Галеника* уселила 1949. у зграду у Земуну, у (тада) Московској улици 7, у којој се некада налазила болница, на тавану је затекла „хрпу хартије“, разбацане и несређене. Руководство предузећа је претпостављало да се „хартија“ на тавану налази још од времена окупације и да је од тог тренутка до уласка *Галенике* у поменуте просторије више пута прегледана и да је са те „гомиле“ узиман материјал. *Галеника* није користила тај материјал и није имала упутства шта са њим да чини. С обзиром да су у згради *Галенике* органи унутрашњих послова, конкретно ватрогасна служба и противавионска заштита вршили ревизију, постојала је опасност од пожара који је могла изазвати „стара хартија“ у додиру са ватром. Поменути органи предложили су *Галеници* да уклони тај материјал. Услед нехајног односа и нестручности,

¹⁴ Љ. Димић, *Неки подаци о уништавању архивске грађе*, Годишњак за друштвену историју, 1/3, Београд 1994, 303.

¹⁵ Исто, 301.

руководиоци у *Галеници* нису се обратили Државној архиви ФНРЈ, као надлежној архиви да изврши експертизу, већ су установили да је реч о трговачкој кореспонденцији, безвредном материјалу, који нема ни оперативну ни научну вредност и самоиницијативно су донели одлуку да га предају предузећу *Отпад* на прераду. Након што је предузеће преузело материјал, обавестило је *Галенику* да је Државна архива наредила да се папир не предаје на прераду већ да се врати *Галеници*, јер се међу тим материјалом налазе документа важна за научно проучавање улоге страног капитала у Краљевини Југославији.¹⁶

Међу припадницима нове власти било је и оних који су критиковали однос Партије према архивској грађи. Митар Бакић, генерални секретар Председништва министарског савета ДФЈ, указивао је на небригу народних власти према архивима које су оставили „непријатељи“ и њихови помагачи. Уништаване су архиве разних „непријатељских организација“ и установа без претходног прегледа и провере. Те архиве биле су од изузетне важности за рад Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, па је Бакић 29. маја 1945. упутио апел Министарству просвете ДФЈ да се израде упутства како би се архиве заштитиле од уништавања и да се не смеју уништити пре стручног прегледа Државне комисије и њеног одобрења.¹⁷

Никола Шкеровић, в. д. управника Државне архиве у Београду, обратио се Министарству просвете ДФЈ 8. октобра 1945. молбом да се изда упутство да се не уништавају архиве на територији Југославије, већ да се чувају у стању у коме се налазе док питање архива не буде уређено општим статутом о архивима. Предложио је да се предузму мере како би се очувале разноврсне архиве на територији ДФЈ од уништавања и пропадања у влажним и несигурним просторијама и да штампарије бесплатно достављају Државној архиви на чување по један примерак свих службених и научних публикација. Напоменуо је да је неопходно донети Статут о архивима¹⁸.

Будући да су Државној архиви били познати случајеви уништавања архивске грађе појединих државних установа, Никола Шкеровић је упутио допис Комитету за школе и науку при Влади ФНРЈ у коме је молио „да се донесе одлука о том да ни једно државно надлештво, ни једна јавна ни приватна установа не смеју, ни под каквим изговором, никоме предати своје архиве ни део тих архива без претходног обавештења и пристанка Државне архиве, која ће преко својих стручних лица ценити вредност сваког појединог архива и да се ова одлука отштампа у свим дневним листовима свих федералних република“.¹⁹ Борис Зихерл, председник Комитета за школе и нау-

¹⁶ АЈ, 317-15-29.

¹⁷ *Културна политика Југославије 1945–1952*, зборник докумената, приредили Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, Београд 2009, 213; АЈ, 315-16-35.

¹⁸ Исто, 214.

¹⁹ Исто, 215

ку при Влади ФНРЈ, предложио је да се хитно донесе и објави одлука свим државним надлештвима и приватним установама, којом се забрањује предавање архивске грађе на уништавање, сем уз претходно одобрење органа Државне архиве или лица која су за то овлашћена од стране министарства просвете народних република. Имајући у виду да се Никола Шкеровић и даље обраћао културно-просветним установама по истом питању, које се налазило у њиховој надлежности, можемо закључити да се поменута Одлука није доследно поштовала и да су Шкеровићеви напори били узалудни. Он, међутим, није одустајао. Молбом од 8. јула 1947. обратио се Комитету за школу и науку при Влади ДФЈ поводом акта Државне инвестиционе банке ФНРЈ од 4. јула исте године, којим се ултимативно тражи од Државне архиве да преузме од банке велики део материјала, 4–5 вагона, или ће у противном тај важан материјал предати фабрици папира као стару хартију на прераду. У тој молби, Шкеровић је апеловао на спречавање уништавања архивског материјала о репарационим комисијама, секвестрима, ратном плену, централној каси, ратној штети, државним дуговима и зајмовима.²⁰ Одговора, међутим, није било.

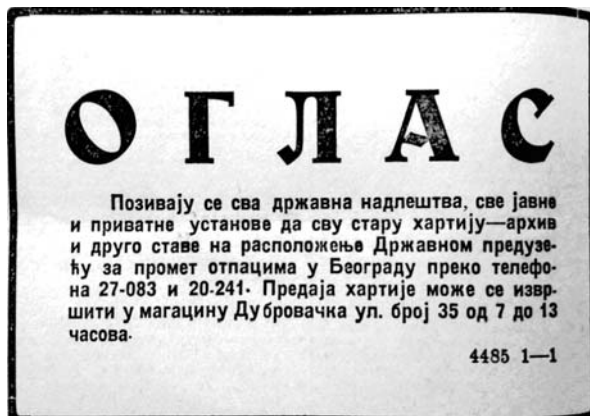
Секретар Комитета за културу и уметност при Влади ДФЈ, Владо Мађарић, обратио се 10. новембра 1947. Заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе и природних реткости захтевајући да се истражи и утврди одговорност лица која су уништила архиву бившег Земунског магистрата. У молби се позивао на изјаву архивског радника Лазара Ћелапа који је тврдио да је архивски материјал који се налазио при НО Земун, продат као стара хартија и уништен.²¹

После огласа у Политици од 17. марта 1946, у коме Државно предузеће за промет отпада позива сва државна надлештва, јавне и приватне установе да „стару хартију“ (архиве) предају предузећу без контроле надлежних архива, књижевник и чиновник Комитета за науку и културу, Меша Селимовић, апеловао је да се изда наређење свим министарствима и установама да пре предаје обавесте надлежну државну архиву, чији ће радници извршити валоризацију материјала, након чега ће се безвредни регистратурски материјал предати предузећима за прераду хартије а део од научног и културног значаја, одређен за трајно чување, надлежним државним архивима.

---

²⁰ Исто, 216.

²¹ Исто, 217.

Политика, 17. март 1946.

Апел је резултирао доношењем Забране предаје архива као старе хартије без контроле стручних архивских чиновника.²²

У време сукоба са Информбироом, иронија судбине и историје, суочила је југословенску власт са сопственим грешкама и са последицама уништавања архивске грађе у великим размерама. Власт је утемељење своје нове политике покушала да пронађе у изворима којих више у великој мери није било, јер „без познавања наше сопствене историје, без познавања историје КПЈ и нарочито без познавања наше данашње стварности, која је ништа друго до наставак наше историје, свима нам прети велика опасност“.²³ Прокламовано је да „ништа што је створено не сме за нас бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је још напредније“,²⁴ чиме је идеологизована, партијски пожељна, стереотипна и подвојена историографија, уступила место мало другачијем погледу на прошлост – идеолошки обојеном још увек, али заснованом на анализи историјски извора.

Нормативна акта донета у првим годинама конституисања социјалистичке Југославије нису уредила питања архива, архивске грађе и архивске делатности, па је од 10. до 12. маја 1949. одржана Савезна конференција архивиста, на којој је дискутовано о горућим питањима од којих је најзначајније било доношење Општег закона о архивима и формирање Архивског савета. Доношење поменутог закона и успостављање Савета био је први корак у решавању проблема са којима се архивска струка у то време суочавала: класификација архива, типови архива, формирање архивске мреже, предаја и смештај архивског материјала у архивима, питање специјалних архива,

²² АЈ, 314-1- 4.

²³ Ј. Марјановић, *Из историје Комунистичке партије Југославије*, Историјски гласник, 1949.

²⁴ Исто, 164.

рокови за предају регистратурског материјала, питање издвајања безвредног регистратурског материјала, међуархивска сарадња, мере за очување архивског материјала, стручни кадрови, покретање часописа за стручна питања (на савезном нивоу).²⁵ Будући да имаоци архивске грађе нису били подвргнути ни институционалном ни законском ауторитету и да се сходно томе њихова недисциплина огледала у одбијању сарадње са надлежним архивима, током дискусије је закључено да би свака народна република требало да има један централни Државни архив како би се решио проблем чувања и предаје архивског материјала. Никола Шкерковић, управник Државне архиве у Београду, сматрао је да архиви морају бити у надлежности председништва Владе, управо из ауторитативних разлога, а у прилог својој тврдњи навео је пример града Крагујевца. Државна архива у Београду (мисли се на Архив Србије) у више махова је интервенисала да јој се преда на чување стара архива града Крагујевца, али је сав драгоцен материјал у количини од 4 вагона уместо Архиву Србије предат фабрици хартије на прераду.²⁶ Изнето је и мишљење да би руководиоци државних архива требало да затраже помоћ од јавних тужилаца и да Министарство унутрашњих послова пошаље распис својим органима о потреби чувања архивске грађе. Неопходност ангажовања МУП-а на плану заштите архивске грађе најбоље је илустровао пример Бјеловара, где је секретар Месног одбора, уз помоћ школске омладине, целокупну градску архиву (1750–1937) натоварио на камионе и предао предузећу Отпад.²⁷

Учесници конференције били су сагласни о томе да архиве треба дефинисати као научне установе јер је задатак архивиста да среде и обраде архивски материјал, да на основу њега посматрају одређене проблеме, да објављују архивску грађу уз употребу научне апаратуре и у том смислу је њихов рад несумњиво научан. Рок за предају регистратурског материјала требало је да пропише закон, а предложена је и хронолошка граница која је касније усвојена – сви списи старији од 30 година морали су бити предати државним архивима. Имајући у виду несавесно понашање ималаца архивске грађе, чија је последица било њено неконтролисано уништавање, предложено је да се издвајање безвредног регистратурског материјала врши једино у самим архивима, уз помоћ стручних службеника те установе и да у закон уђе специјална одредба да ниједна установа која предаје архивски материјал не сме издвојити ниједан акт као безвредан регистратурски материјал. Конференција је, између осталог, предвидела оснивање Војног архива, као специјалног архива, под чијом ће се ингеренцијом налазити грађа војне провенијенције.

Поменути Општи закон о архивима и Архивски савет не само да су стајали у корелацији када је реч о проблемима архивске струке које је тре-

²⁵ АЈ, 317-15-29.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

бало решити, већ су условљавали један другог. Учесници конференције изнели су предлог да се законом предвиди формирање Савета, који ће своје функције вршити на основу Правилника о раду. Имајући у виду проблеме које су имаоци архивске грађе стварали током њене примопредаје надлежним архивима, Архивски савет је замишљен као стално саветодавно тело, састављено од мањег броја најистакнутијих архивских и научних радника, које ће имати широку компетенцију и координирати радом државних архива. Влада ФНРЈ је усвојила предлог Конференције о оснивању Главног савета, те је на основу члана 4 Општег закона о државним архивима, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ предложио доношење Уредбе о Главном архивском савету 1950. Према Уредби, задатак Главног архивског савета био је да разматра, проучава, даје мишљења и предлоге о питањима научно-теоријског, методолошког или организационог карактера из области архивистике; даје мишљења и предлоге о питањима предаје, концентрације, поделе, одабирања, класирања, систематизације, заштите, чувања и објављивања архивске грађе; даје мишљење, предлоге и оцене наставних планова, програма и упутстава у вези са образовањем стручних архивистичких кадрова и да разматра и даје мишљења по захтеву Савета за науку и културу Владе ФНРЈ о питањима и проблемима из области архивистике која Уредбом нису посебно истакнута.²⁸

Корак напред направљен је доношењем *Општег закона о државним архивима*, 23. јануара 1950, који је прописао да целокупан историјско-архивски материјал, без обзира чија је својина, буде стављен под посебну законску заштиту државе. Имаоци архивске грађе били су у обавези да чувају архивску грађу и спрече њено уништавање. Такође били су у обавези да надлежним државним архивима доставе пописе историјско-архивског материјала који поседују као и извештаје о свим променама које могу настати. Архиви су имали право првенства откупа архивско-историјског материјала. Закон је регулисао важна питања оснивања архивске мреже у земљи (Државни архив ФНРЈ, државни архиви народних република, градски архиви, архиви државних установа и друштвених установа и друштвених организација), финансирања архивских установа, формирање Главног архивског савета при Министарству за науку и културу ФНРЈ и републичких архивских савета при министарствима народних република. Поменути законима утврђен је делокруг рада архива који је био јединствен за све архиве у архивској мрежи: сакупљање, заштита и обрада, надзор над чувањем и увођење мера заштите историјско-архивског материјала, право првенства откупа. Закон је прописивао услове под којима се историјско-архивски материјал морао предати државним архивима, услове под којима се архивска грађа одузимала од њених власника, питање изношења архивске грађе у иностран-

---

²⁸ Исто.

ство, казнене мере за кривична дела и прекршаје учињене у поступку са архивским документима²⁹.

На основу члана 78 Устава ФНРЈ, а у вези Општег закона о државним архивима, Влада ФНРЈ је на предлог председника Савета за науку и културу Владе ФНРЈ Родољуба Чолаковића донела Решење о чувању архивског материјала 8. децембра 1951.³⁰ Решењем је предвиђено да су државна надлештва, установе и предузећа, задружне и друштвене организације, дужна да се старају о архивском материјалу који се код њих налази и предузимају мере да се спречи његово уништавање. С друге стране, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ издаваће прописе у циљу очувања архивског материјала и спречавања његовог уништења. У складу са решењем, Савет је 1952. објавио Упутство о прикупљању, чувању и повременом шкартирању архивског материјала.³¹ Према Упутству Државна архива ФНРЈ и државне архиве народних република дужне су да врше надзор над чувањем архивског материјала. Архивски материјал мора се предати Државном архиву у сређеном стању, на основу записника о примопредаји, заједно са деловодним протоколима, регистрима и осталим помоћним књигама. Утврђена је и процедура на основу које ће се вршити издвајање безвредног регистратурског материјала, која се и данас примењује.

Велики број нормативних аката донетих у периоду од 1945. до 1952. показатељ су њиховог непоштовања у пракси јер је управо у том времену забележено масовно уништавање архивске грађе, нарочито грађе органа који су укинута, спојени, раздвојени у реорганизацији јавног сектора.

***

Архиви, који су уз библиотеке и музеје чувари историјског памћења, имају значајно место у културном и научном животу сваке државе. У Србији се идеја о оснивању државног архива јавила много касније у односу на друге европске земље и управо је закаснили развој архивске делатности у Србији био један од узрока непостојања дуге традиције заштите културних добара и свести о њиховом значају.

Честа смена династија, државних уређења и политичких система током XIX и XX века у Србији и Југославији, утицала је на однос српског, односно југословенског друштва према културној баштини. Одсуство колективне свести према културном наслеђу није само показатељ културног развоја већ и немарног односа владајуће елите према културној заоставштини минулих времена. Свака владајућа гарнитура тражила је афирмацију потрањем трагова непосредне прошлости, истовремено дајући печат своје власти свом времену. Том стазом корачала је и КПЈ. Спровођење револуционарног преображаја подразумевало је претварање сопствене идеологије у

---

²⁹ Исто, 180.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

традицију, на темељима непоштовања претходне традиције. Непријатељски став према културним творевинама „версајске“ Југославије проистакао је из идеолошке заслепљености и игноранције тадашњих власти, који су у име срећније будућности желели да потисну прошлост обележену сиромаштвом и ратним искуством. А будућност се не може градити на разореним темељима прошлости! Непријатељски однос Партије према културним токовима минуле епохе осетио се и у третману архива и архивске грађе у првим годинама социјалистичке изградње Југославије.

У Србији, нажалост, и данас опстаје недовољно развијена свест о значају архивске грађе. Сведоци смо намерног или ненамерног, свесног или несвесног уништавања докумената. Стога је и заштита архивске грађе, како на локалном тако и на државном нивоу, веома значајно питање. Ефикасно управљање архивима један је од предуслова за очување и заштиту архивске грађе која је, поред тога што се користи у научне сврхе, неопходна и за ефикасније управљање друштвом.

Архивиста, као стручно лице чији је задатак заштита архивске грађе у најширем смислу, има прворазредну улогу у старању о документарној заоставштини минулих времена. Одговоран је науци, друштву, прошлости, садашњости и будућности. Од његовог избора, свести и савести зависи судбина одређеног документа, јер можда баш онај докуменат који се архивисти учини безвредним за чување може дати нова сазнања и допринети да се другачије сагледају већ познате историјске чињенице, појаве и процеси. Архивиста треба да буде човек широког образовања и културе, да проучава савремену организацију органа управе и других стваралаца архивске грађе, да разуме појаве и процесе у прошлости и прати најновије резултате научне историографије и сродних друштвених наука. Примарни задатак сваког архивисте јесте старање о архивској грађи као прворазредном културном добру, али његова функција није само уско стручна. Можемо слободно рећи и да је просветитељска, што се огледа се у његовом старању о материјалним остацима прошлости, њиховом презентовању кроз архивистички обрађене фондове, зборнике докумената, научне скупове, изложбе. Такође, сарадња са културно-просветним установама и медијима представља један од видова обавештавања и едукације јавности о најзначајнијим достигнућима архивске делатности.